

UOT 37.01

Gülənarə Vilayət qızı Şahmuradova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi işçisi

<https://orcid.org/0000-0003-1997-0317>

E-mail: gulnara.shahmuradova@mail.ru

[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(4\).39-44](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(4).39-44)

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MİLLİ KİMLİK VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK ŞÜURUNUN FORMALAŞMASINDA DƏRSLİKLƏRİN ROLU

Gulnara Vilayat Shahmuradova

researcher at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE ROLE OF TEXTBOOKS IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY AND SECURITY AWARENESS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Гюльнара Вилаят гызы Шахмурадова

научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ УЧЕБНИКОВ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И СОЗНАНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Xülasə. Məqalədə müasir qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin yaratdığı ideoloji və mədəni çağırışlar kontekstində milli kimlik və təhlükəsizlik şüurunun formalaşmasında dərsliklərin rolu elmi-pedaqoji baxımdan araşdırılır. Milli kimlik fərdin tarixi-mədəni mənsubiyyətinin və vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasında əsas ideoloji amil kimi təhlil edilir. Təhlükəsizlik şüuru isə yalnız hərbi və fiziki təhlükələrlə deyil, informasiya, ideoloji və mədəni risklərlə əlaqəli kompleks sosial-pedaqoji anlayış kimi şərh olunur. Məqalədə təhsil sisteminin, xüsusilə dərsliklərin milli-mənəvi dəyərlərin ötürülməsi, tarixi yaddaşın möhkəmləndirilməsi və təhlükəsizlik mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində daşdığı funksiyalar Azərbaycan və beynəlxalq təcrübə əsasında təhlil edilir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq dərslik siyasətinin milli ideologiya və təhlükəsizlik prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsinə dair elmi əsaslandırılmış tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: Milli kimlik, təhlükəsizlik şüuru, dərsliklər, təhsil siyasəti, milli-mənəvi dəyərlər, vətəndaşlıq tərbiyəsi, informasiya təhlükəsizliyi.

Abstract. The article examines, from a scientific and pedagogical perspective, the role of textbooks in the formation of national identity and security awareness within the context of the ideological and cultural challenges posed by modern globalization and the information society. National identity is analyzed as a key ideological factor in shaping an individual's historical and cultural affiliation and civic position. Security awareness is interpreted as a complex socio-pedagogical concept related not only to military and physical threats but also to informational, ideological, and cultural risks. Based on Azerbaijani and international experience, the article analyzes the functions of the education system—particularly textbooks—in transmitting national and moral values, strengthening historical memory, and developing a culture of security. As a result of the study, scientifically grounded recommendations are proposed for improving textbook policy on the basis of national ideology and security principles.

Keywords: National identity, security awareness, textbooks, education policy, national and moral values, civic education, information security

Аннотация. В статье с научно-педагогической точки зрения исследуется роль учебников в формировании национальной идентичности и сознания безопасности в контексте идеологических и культурных вызовов, порождаемых современной глобализацией и информационным обществом. Национальная идентичность анализируется как ключевой идеологический фактор формирования историко-культурной принадлежности личности и её гражданской позиции. Сознание безопасности трактуется как комплексное социально-педагогическое понятие, связанное не только с военными и

физическими угрозами, но и с информационными, идеологическими и культурными рисками. На основе азербайджанского и международного опыта в статье анализируются функции системы образования, особенно учебников, в передаче национально-духовных ценностей, укреплении исторической памяти и развитии культуры безопасности. По результатам исследования выдвигаются научно обоснованные рекомендации по совершенствованию политики учебников на основе принципов национальной идеологии и безопасности.

Ключевые слова: Национальная идентичность, сознание безопасности, учебники, образовательная политика, национально-духовные ценности, гражданское воспитание, информационная безопасность

Giriş. XXI əsrdə qloballaşma, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, rəqəmsal informasiya mühitinin genişlənməsi və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin intensivləşməsi, multikultural cəmiyyətlərin formalaşması, mədəni müxtəlifliyin qorunması, ailə birliyinin möhkəmlənməsi, informasiya savadlılığının təmin olunması, tolerant yanaşma milli kimlik məsələsini müasir cəmiyyətlər üçün yalnız mədəni deyil, eyni zamanda strateji problemə çevirmişdir. İnformasiya axınının sürətlənməsi, mədəni təsirlərin intensivləşməsi və ideoloji rəqabətin artması milli kimliyin qorunmasını dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi ön plana çıxarır. Müasir dünyada milli kimlik yalnız mədəni mənsubiyyət göstəricisi deyil, həm də dövlətçiliyin, ideoloji sabitliyin və sosial həmrəyliyin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir [1].

Milli kimlik dövlətçiliyin ideoloji dayağı olmaqla yanaşı, cəmiyyətin sosial bütövlüyünü və mənəvi sabitliyini təmin edən əsas amillərdəndir. Bu xüsusiyyətlər milli dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan kimi ölkələr üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan, milli kimlik və təhlükəsizlik şüurunun məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılması təhsil sisteminin prioritet vəzifələrindən biri hesab olunmalıdır.

Tədqiqatın məqsədi və metodologiyası. Tədqiqatın əsas məqsədi ümumtəhsil məktəblərində istifadə olunan dərsliklərin milli kimlik və təhlükəsizlik şüurunun formalaşmasına təsirini elmi-pedaqoji baxımdan araşdırmaq, onların məzmununda milli-mənəvi dəyərlərin, vətəndaşlıq ideyalarının, təhlükəsizlik mədəniyyətinə dair anlayışların təqdim olunma səviyyəsini müəyyənləşdirmək, qloballaşma dövründə milli ideologiyanın ötürülməsində rolunu öyrənməkdir.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Araşdırma prosesində milli kimlik, təhlükəsizlik şüuru, vətəndaşlıq tərbiyəsi və dərslik nəzəriyyəsinə dair mövcud elmi ədəbiyyat elmi-nəzəri təhlil metodu vasitəsilə araşdırılmışdır. Ümumtəhsil

məktəbləri üçün hazırlanmış dərsliklərin milli kimlik və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı məzmunu məzmun təhlili metodu əsasında sistemli şəkildə təhlil edilmiş, bu sahədə Azərbaycan təcrübəsi beynəlxalq yanaşmalarla müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

Müasir dövrdə təhlükəsizlik anlayışı ənənəvi hərbi çərçivəni aşaraq, informasiya mühiti, ideoloji təsirlər və mədəni kimliklə bağlı riskləri də əhatə edir. Erkən yaşlardan etibarən uşaqlarda dezinformasiya, informasiya müharibələri və mədəni assimilyasiya cəhdlərinə qarşı təhlükəsizlik şüurunun formalaşdırılması olduqca vacibdir. Bu kontekstdə dərsliklər həm milli kimliyin, həm də təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşmasında əsas pedaqoji və ideoloji vasitədir.

Milli kimlik fərdin özünü müəyyən bir tarixi-mədəni və sosial icmanın üzvü kimi dərk etməsi və bu mənsubiyyəti şüurlu şəkildə qəbul etməsi ilə səciyyələnən sosial-psixoloji kateqoriyadır [5]. Bu anlayış fərdin cəmiyyət daxilində sosial mövqeyini və dövlətə münasibətini müəyyənləşdirir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev gənclərlə görüşlərinin birində demişdi: “Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi bilməyən gənc yaxşı vətənpərvər ola bilməz. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu, sadəcə, orduda xidmət etmək deyil, Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik” [3].

Pedaqoji baxımdan milli kimlik tərbiyəvi xarakter daşıyır. Çünki bu anlayış şagirdlərdə vətənpərvərlik, milli məsuliyyət, tarixi yaddaşa hörmət və vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasına xidmət edir. Milli kimliyin ilkin əsasları ailədə formalaşsa da, onun sistemli və davamlı inkişafı məktəb və təhsil mühiti vasitəsilə təmin olunur.

Mədəni kimliyin mənşəyi ilə bağlı müzakirələrdə milli kimliyin təşviqi və qorunması tərəfdarları, xüsusən də siyasi cəhətdən təlimatlandırılmış şəxslər və mədəni kimliyi ən dar mənada milli kimliklə eyniləşdirənlər, digər və fərqli mədəniyyətlərlə əlaqəli spesifik xüsusiyyətləri və orijinallığı sübut etməkdə israr edirlər. Mədəni və milli kimlik anlayışının özünəməxsusluğu problemdir, çünki müxtəlifliyi artırmaq və müəyyən mədəniyyətlərə və əlaqəli millətlərə üstünlük vermək məqsədi ilə istifadə olunur [4].

Böyük mütəfəkkir Əl-Fərabi deyirdi ki, təhsil insana bilik vasitəsilə etik dəyərlərin və bədii qabiliyyətlərin aşılmasıdır. Dəyeryönlü tədris yanaşması “Dəyərlərə Əsaslanan Təhsil” proqramının tətbiqi ilə tətbiq olunur. “Dəyərlərə Əsaslanan Təhsil” proqramı şagirdlərin özünüdərkini, inkişafını, sosial məsuliyyətini və özünəinamını təşviq edir. Təhsil sistemi təhsil təşkilatının ümumi komandası tərəfindən həyata keçirilir [8].

Təhsil sistemi milli-mənəvi dəyərlərin yeni nəsillərə ötürülməsində əsas institusional mexanizm kimi çıxış edir. Dərsliklər vasitəsilə şagirdlər tarixi keçmiş, dil, ədəbiyyat və mədəni irs haqqında strukturlaşdırılmış biliklər əldə edir, özlərini milli-mədəni məkanın fəal daşıyıcısı kimi dərk edirlər.

Bu proses, bir tərəfdən, milli dəyərlərin mənimsənilməsini, digər tərəfdən isə tarixi yaddaşın qorunmasını təmin edir. Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsi, 20 Yanvar hadisələri və Qarabağ müharibələri kimi mövzuların dərsliklərdə sistemli şəkildə təqdim edilməsi milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynayır [2].

Təhlükəsizlik şüuru fərdin və cəmiyyətin mövcudluğuna, inkişafına qarşı yönələn riskləri vaxtında dərk etməsi və bu risklərə qarşı adekvat davranmaq bacarığı kimi xarakterizə olunur. Müasir dövrdə, rəqəmsal informasiya mühitində bu anlayış informasiya təhlükəsizliyi, ideoloji sabitlik və mədəni kimliyin, birgəyaşayış, dözümlülük balansının qorunması kimi sahələri də əhatə edir.

Təhlükəsizlik şüurunun formalaşdırılması fənlərarası yanaşma tələb edir. Tarix dərslərində dövlətçilik və müdafiə ənənələri; ədəbiyyatda milli-mənəvi dəyərləri, ideyaları; informatika və media savadlılığı dərslərində isə kiber təhlükəsizlik və dezinformasiyaya qarşı tənqidi düşünmə bacarıqları şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə təqdim edilməlidir [7].

Milli kimlik və təhlükəsizlik şüurunun formalaşdırılmasına dərsliklər böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Dərsliklər təhsil prosesində yalnız bilik mənbəyi deyil, eyni zamanda ideoloji və tərbiyəvi təsir vasitəsi hesab olunur:

- dərsliklər milli tarix və mədəniyyət haqqında sistemli biliklərin formalaşdırılması;
- milli dəyərlər və vətəndaşlıq məsuliyyətinin aşılması;
- şagirdlərin sosial mühitə uyğunlaşmasının və vətəndaş mövqeyinin inkişaf etdirilməsi;
- multikultural mədəniyyətin formalaşdırılması kimi funksiyaları daşıyır.

Vizual materiallar, milli simvollar və situativ tapşırıqlar dərsliklərin pedaqoji təsir gücünü artıraraq milli kimlik və təhlükəsizlik şüurunun möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Eyni zamanda dərsliklərdə şagirdlərə təqdim olunan məzmun onların mənəvi dünyasını, milli-mədəni və vətənpərvərlik hisslərini formalaşdırır, dünyagörüşünün inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu kontekstdə *dərsliklərin aşağıdakı əsas funksiyalarını* qeyd etmək olar:

a) *İnformasiya funksiyası* vasitəsilə şagirdlərə tarix, mədəniyyət, dil, coğrafiya, ədəbiyyat, hüquq və ictimaiyyətlə bağlı milli biliklər sistemli şəkildə ötürülür. Tarixi faktlar, ədəbi nümunələr, coğrafi bölgələr, mədəniyyətlərə xas etimoloji xüsusiyyətlər milli kimlik və mənsubiyyət hissini formalaşdırır.

b) *Dərsliklər tərbiyəvi funksiyası* milli dəyərlərə, adət-ənənələrə, qəhrəmanlıq nümunələrinə, vətən sevgisinə və vətəndaş məsuliyyətinə əsaslanan mövzuları özündə əks etdirməklə şagirdin milli-mənəvi kimliyinin formalaşmasına yönəldilir. Vətənpərvərlik, həmrəylik, milli qürur, tarixə hörmət və dövlətə bağlılıq kimi anlayışlar şagirdlərə yaş səviyyəsinə uyğun aşılmalıdır.

c) *Sosiallaşdırma funksiyası* vasitəsilə şagirdlər milli və sosial rollarını dərk edir, cəmiyyətin bir üzvü kimi öz mövqelərini formalaşdırır, milli və bəşəri dəyərləri mənimsəyir. Bu xüsusiyyətləri özündə formalaşdıraraq, sosial həyata daha uyğun və məsuliyyətli şəkildə inteqrasiya olunur. Eyni zamanda, qarşılaşdığı risklərə və mədənimüxtəlifliyə adekvat cavab verə bilər.

Dərsliklərdə milli kimlik və təhlükəsizlik şüurunu formalaşdıran məzmunlar planlı və məqsədyönlü şəkildə öz əksini tapmalıdır. Bəzi fənlər üzrə nümunəvi məzmun istiqamətləri aşağıdakı kimi təqdim olunur:

Tarix dərsləkləri

- ✓ Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri;
- ✓ Qarabağ münaqişəsi və Vətən Müharibəsi;

- ✓ Şəhidlik anlayışı və milli qəhrəmanlar;
- ✓ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti;
- ✓ SSRİ dövrü və müstəqillik tarixi;

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləkləri

- ✓ Vətən mövzulu şeirlər və nəsr nümunələri;

- ✓ Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinin təqdimatı;

- ✓ Dilin dövlət atributu kimi əhəmiyyəti;

Həyat bilgisi və vətəndaşlıq dərsləkləri

- ✓ Vətəndaş hüquqları və vəzifələri;
- ✓ Ailə, cəmiyyət və dövlət münasibətləri;
- ✓ Təhlükəsizlik mədəniyyəti;
- ✓ Fövqəladə hallarda davranış qaydaları;

İnformatika və media savadlılığı

- ✓ İnformasiya təhlükəsizliyi;
- ✓ Kiberməkanda düzgün davranış;
- ✓ Sosial şəbəkələrdə milli maraqların, dəyərlərin qorunması;

- ✓ Dezinformasiyaya qarşı müdafiə;

Dərsləklərdə yalnız mətn deyil, həm də **vizual materiallar, milli simvollar, tarixi foto-lar, qəhrəmanların təsvirləri və interaktiv tapşırıqlar** şagirdin həm estetik zövqünü, həm də milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığını gücləndirir. Buna misal olaraq

❖ Xəritələr üzərində strateji bölgələrin göstərilməsi;

❖ Milli geyimlərin, musiqi alətlərinin, memarlıq nümunələrinin təqdimatı;

❖ Bölgələrə xas olan adət-ənənələrə dair nümunələrin verilməsi;

❖ Bölgələrə aid Sənətkarlıq nümunələri – xalçaçılıq, zərgərlik, dulusçuluq, ağacoyma, misgərlik və s. – xalqın özünəməxsusluğunu, adət-ənənələrini əks etdirir. Bu sənətlər milli kimliyin unudulmamasına xidmət edir. Sənətkarlığın milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasındakı rolu çox böyük və əvəzolunmazdır [9, s. 189]. Bu şəbədən də, dərsləklərdə toxuculuq, dulusçuluq məhsullarının, abidələrin, məscidlərin və digər sənətkarlıq nümunələrinin fotoşekillərini və s göstərmək olar.

Dərslək nə qədər məzmunlu, məlumat cəhətdən zəngin və məqsədyönlü olsa da, onun tərbiyəvi təsiri müəllimdən çox asılıdır. Belə ki, müəllimin pedaqoji ustalığı, səlis nitqi, təqdimat

bacarığı, mövzuya yanaşması və şagirdlə ünsiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu keyfiyyətlərə malik olan müəllimlər dərsləkdəki məzmunu daha dərinləndirən izah edir, şagirdləri fəal iştirakçıya çevirir, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər üzərində düşünmə, mövzu ilə bağlı müzakirə aparma və mühakimə yürütmə imkanları yaradır.

Azərbaycan təhsil sisteminə son illərdə dərslək məzmunlarının milli kimlik və təhlükəsizlik aspektləri baxımından zənginləşdirilməsi prioritet məsələ kimi qarşıya qoyulur və bu tendensiya davam etdirilir. Xüsusilə, Vətən Müharibəsindən sonra dərsləklərdə tarixi yaddaş, milli qəhrəmanlıq və dövlətçilik mövzularına daha geniş yer ayrılması bu istiqamətdə atılmış mühüm addım hesab olunur [2].

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bir sıra ölkələrdə dərsləklər milli kimlik və təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılmasında əsas pedaqoji alət kimi istifadə olunur. Beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və müsbət tendensiya millətin kontekstə uyğunlaşdırılması Azərbaycan təhsil siyasətinin effektivliyini artırır [7].

Milli kimlik dərsləklər vasitəsilə dil, ədəbiyyat, tarix və mədəniyyət nümunələri ilə şagirdlərin dünyagörüşünə ötürülür. Bunun nəticəsində gənc nəsil milli dəyərlərə sahib çıxan, öz dövlətinə və xalqına bağlı, fəal vətəndaş kimi yetişir. Eyni zamanda, dərsləklərdə təhlükəsizlik şüurunun sistemli, planlı, yaşamüvafiq yer alması informasiya təhlükələri və sosial risklərə qarşı şagirdlərdə adekvat davranış mexanizmləri yaradır.

44 günlük Vətən Müharibəsindən və ərəzi bütövlüyünün bərpasından sonra təhsil sisteminə dərslək siyasətində mühüm dəyişikliklərə imza atıldı. Milli kimlik, vətənpərvərlik və təhlükəsizlik mövzuları dərsləklərdə daha sistemli, əhatəli şəkildə öz əksini tapmağa başladı. Buna misal olaraq, aşağıdakıları qeyd etmək olar:

a) Tarix dərsləklərində

✓ 2021-ci ildən etibarən yenilənmiş tarix dərsləklərində Qarabağ münaqişəsi, Azərbaycanın ərəzi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi, şəhidlər və qazilərin qəhrəmanlığı haqqında ayrıca bölmələr təqdim edilir.

✓ Vətən Müharibəsi iştirakçılarının həyat hekayələri dərslək mətnləri və tapşırıqlar vasitəsilə öyrədilir.

b) Ədəbiyyat və dil dərsləklərində

✓ Şairlərin və yazıçıların vətənpərvərlik ruhlu əsərləri

✓ Milli qəhrəmanlar və tarixi şəxsiyyətlər haqqında mətnlər şagirdlərdə danışıq və yazı bacarıqları ilə yanaşı, milli dəyərlərin formalaşdırılması məqsədini daşıyır.

c) Fənlərarası integrasiya

✓ Həyat bilgisi və coğrafiya dərslərlərinə Qarabağ bölgəsinin təbii sərvətləri və strateji əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır.

✓ İnformatika fənnində sosial şəbəkələrdə milli maraqların qorunması və informasiya müharibəsi mövzuları izah edilir.

Milli kimlik anlayışları istənilən fənn sahəsinə daxil edilə bilsə də, tarix çox vaxt “millətin” özünü necə anladığında əsas rol oynaya bilər. Kimlik haqqında daha geniş müzakirələri əks etdirən tarix tədrisi ilə bağlı müzakirələr, kimliyin qurulmasının həm məzmununa, həm də prosesinə yönəlməyə meyllidir [6].

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda, dünyanın bir sıra ölkələrində milli kimlik və təhlükəsizlik şüurunun tədris vasitəsilə formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirdiyi aydın görünür. Bu istiqamətdə nümunə göstərilə biləcək bəzi ölkələri qeyd etmək olar:

Finlandiyada milli dəyərlərlə yanaşı, sosial həmrəylik və ictimai məsuliyyət dərslərlərin əsas struktur komponentlərindəndir. Eyni zamanda, dərslərlərdə mədəni müxtəlifliyin qorunması, informasiya savadlılığı və demokratik dəyərlər təhlükəsizlik şüurunun əsas tərkib hissəsi kimi təqdim edilir.

İsrail tədris proqramlarında yəhudi kimliyinin qorunması və İsrail dövlətçiliyinin tarixi əsaslarının öyrədilməsi prioritetdir. Hərbi hazırlıq və milli təhlükəsizlik təlimləri məktəbdən başlayır.

Yaponiyada dərslərlərdə mədəni irs, ailə bağları, əxlaqi dəyərlər, mənəvi məsuliyyət və təbiətə hörmət mövzuları ön plandadır. Həmçinin, Yaponiyada şagirdlərə milli kimliyin daşıyıcısı olmaq hissi erkən yaşlardan aşılır.

Bu beynəlxalq təcrübələrdən aşağıdakı istiqamətlərdə faydalanmaqla, Azərbaycan təhsil sistemində dərslərləri milli kimlik, təhlükəsizlik şüuru və şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində daha da təkmilləşdirmək mümkündür:

✓ **İntegrasiyalı dərslər** vasitəsilə təhlükəsizlik, milli kimlik, ideologiya və vətəndaşlıq mövzularını həm akademik, həm tərbiyəvi məzmununda təqdim etmək;

✓ **Qəhrəmanlıq simvollarının** dərslərlərdə vizual və mətn formasında istifadəsini genişləndirmək;

✓ **Media savadlılığı və kiber təhlükəsizlik** mövzularını informatika, rəqəmsal fənninə daxil etmək;

Nəticə. Aparılmış elmi-pedaqoji təhlil göstərir ki, milli kimlik və təhlükəsizlik şüurunun formalaşmasında dərslərlər strateji əhəmiyyətə malikdir. Dərslərlər şagirdlərə yalnız akademik biliklər ötürmür, eyni zamanda onların milli mənsəbiyyətini, vətəndaşlıq mövqeyini, məsuliyyətini və təhlükəsizlik mədəniyyətini formalaşdırır. Bu baxımdan, dərslər siyasətinin milli ideologiya və təhlükəsizlik prinsipləri əsasında davamlı şəkildə təkmilləşdirilməlidir. Bu da cəmiyyətin milli və mənəvi dayanıqlığının möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Təhlil edilən nümunələr göstərir ki, Azərbaycanda bu istiqamətdə müsbət irəliləyişlər olsa da, bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Belə ki, dərslər məzmunlarının bəzən milli kimlik, ideoloji baxımdan səthi təqdim olunması və təhlükəsizlik aspektlərinin fənlərarası integrasiyasında boşluqlar müşahidə edilir.

Aşağıda qeyd olunan **təkliflərin** həyata keçirilməsi bu sahədə səmərəli təkmilləşdirmə aparmaq istiqamətində məqsədəuyğun hesab olunur:

❖ Dərslərlərin məzmunu milli ideologiya və təhlükəsizlik baxımından davamlı olaraq zənginləşdirilməsi;

❖ Milli-mənəvi dəyərlər, qəhrəmanlıq nümunələri, tarixi yaddaş və informasiya təhlükəsizliyi mövzuları bütün fənlərdə planlı, sistemli integrasiya olunması;

❖ Müəllim hazırlığı proqramlarında milli kimlik və təhlükəsizlik tərbiyəsi üzrə modullar tətbiq edilməsi;

❖ Beynəlxalq təcrübənin uyğunlaşdırılmış formada Azərbaycanda tətbiqinə diqqət yetirilməsi;

❖ Bu sahədə müvafiq səmərəli, effektiv mexanizm hazırlanması və s. məqsədəmüvafiq hesab edilə bilər.

Nəticə etibarilə, bu sahədə aparılacaq hərtərəfli, sistemli, planlı islahatlar cəmiyyətin milli və mənəvi dayanıqlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Problemin aktuallığı. Müasir qloballaşma prosesi, informasiya-kommunikasiya texnologiyala-

rının sürətli inkişafı və ideoloji təsir imkanlarının genişlənməsi milli kimliyin qorunması və təhlükəsizlik şüurunun formalaşdırılması məsələlərini xüsusilə aktual etmişdir. Bu şəraitdə gənc nəslin tarixi yaddaşının, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığının və vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşması təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biri kimi çıxış edir. Ümumtəhsil məktəbləri bu prosesin əsas mühitidir. Dərslilər şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasında aparıcı vasitə olmaqla yanaşı, milli ideologiyanın, vətənpərvərlik ruhunun və təhlükəsizlik mədəniyyətinin aşılanmasında mühüm rol oynayır.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ümumtəhsil məktəblərində istifadə olunan dərslilər milli kimlik və təhlükəsizlik şüurunun formalaşması kontekstində elmi-pedaqoji yanaşma əsasında təhlil

edilir. Azərbaycan təcrübəsi beynəlxalq yanaşmalarla müqayisəli şəkildə təhlil olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslilərin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi prosesində praktik əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmada irəli sürülən nəticə və tövsiyələr dərslilər siyasətinin milli kimlik və təhlükəsizlik prinsipləri əsasında formalaşdırılmasına, müəllimlərin təlim prosesində bu məsələlərə daha məqsədyönlü yanaşmasına töhfə verə bilər. Eyni zamanda tədqiqat materiallarından pedaqoji ali təhsil müəssisələrində, ixtisasartırma kurslarında, eləcə də təhsil siyasətinin planlaşdırılması və qiymətləndirilməsi sahəsində istifadə olunması mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Anderson, B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (Revised ed.). –London: Verso –2006.
chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/SOC571E/um/Anderson_B_-_Imagined_Communities.pdf
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan tarixi dərsliyi (IX sinif). –Bakı: Təhsil, –2023. edu.gov.az
3. Ordahallı, Vidadi. Tariximizin öyrənilməsi gənclərimizin milli mənlik şüurunun inkişafında hansı rol oynayır /Bakı xəbər.-2014.-20 yanvar.-s.11.
https://anl.az/down/meqale/baki_xeber/2014/yanvar/347564.htm
4. Ranka, M. Perić Romić. –Belgrade, 2020. THE ROLE OF EDUCATION IN PRESERVING NATIONAL IDENTITY. file:///C:/Users/user/Downloads/The role of education in preserving national identity.pdf
5. Smith, A. D. National Identity. –London: Penguin Books, –1991. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://is.muni.cz/el/fss/podzim2018/SOC291/um/4_Smith_ch2.pdf
6. Tormey, R. The construction of national identity through primary school history: the Irish case // British Journal of Sociology of Education, –2006. 27 (3), –311–324.
https://ncca.ie/media/2596/roland-tormey-the-construction-of-national-identity-through-primary-school-history-the-irish-case.pdf
7. UNESCO. Education for Global Citizenship: A Guide for Policymakers. –Paris: UNESCO Publishing, –2015. https://www.unescoapceiu.org/post/3538?&page=3
8. Utkelbaeva A.A. ORGANIZATION OF EDUCATIONAL WORK AT SCHOOL, FORMATION OF PERSONALITY THROUGH THE PROMOTION OF NATIONAL VALUES. (2024)/ https://eurasia-science.org/index.php/pub/article/view/273?utm_source=chatgpt.com
9. Zamanova, N.İ., Milli kimliyin qorunub saxlanılmasında tarixi abidələrin və sənətkarlığın rolu. // –Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, –2025. Cild 92, №6. –s.189. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://journals.arti.edu.az/uploads/f_20260112115346839058874.pdf
10. Culture and Identities //2020.
chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ssd.org.rs/wp-content/uploads/2023/10/Culture_and_Identities_2020.pdf

Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2026

UOT 37.01

Zərifə Mahmud qızı Həmidova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının müəllimi

<https://orcid.org/0000-0002-5041-636>

E-mail: zerifehemidova16@mail.ru

[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(4\).45-50](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(4).45-50)

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ EKOLOJİ TƏRBIYƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI MEXANİZMLƏRİ

Zarifa Mahmud Hamidova

lecturer at Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

MECHANISMS FOR INCREASING THE EFFECTIVENESS OF ECOLOGICAL EDUCATION IN THE EDUCATION SYSTEM

Зарифа Махмуд гызы Гамидова

преподаватель Шамахинского филиала

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Xülasə. Məqalədə tərbiyənin cəmiyyət həyatında mühüm rolundan və xüsusilə ekoloji tərbiyənin aktuallığından bəhs edir. Qeyd olunur ki, müasir dövrdə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, milli və bəşəri dəyərlərə sahib, vətənpərvər və əxlaqlı insanın formalaşdırılması tərbiyənin əsas məqsədidir. Bu baxımdan ekoloji mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi mühüm vəzifə hesab olunur və onun formalaşdırılması ailədən başlayaraq bütün təhsil pillələrində davam etdirilməlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ekoloji tərbiyənin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edilməsinin vacibliyi vurğulanır. Təlim prosesində uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, onların təbiətə marağı, düşünmə və nitq bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Ekoloji biliklərin əvvəlki biliklərlə əlaqələndirilməsi uşaqlarda daha davamlı və şüurlu münasibətin formalaşmasına kömək edir.

Açar sözlər: *ekoloji, cəmiyyət, təbiət, təhsil, kateqoriya, mühit, keyfiyyət göstəricisi*

Abstract. The article discusses the important role of upbringing in the life of society, as well as the relevance of environmental education. It is noted that in the modern period, the main goal of upbringing is the comprehensive development of the individual and the formation of a person possessing national and universal values, patriotism, and high moral qualities. In this context, the development of environmental culture is considered an important task, and its formation should begin within the family and continue at all levels of education. The importance of using various methods and means for implementing environmental education among preschool children is emphasized. In the learning process, it is necessary to take into account the age and psychological characteristics of children, as well as to develop their interest in nature, thinking, and speech skills. Connecting environmental knowledge with previously acquired knowledge contributes to the formation of a more stable and conscious attitude toward the environment among children.

Keywords: *ecological, society, nature, education, category, environment, quality indicator*

Аннотация. В статье рассматривается важная роль воспитания в жизни общества, а также актуальность экологического воспитания. Отмечается, что в современный период основной целью воспитания является всестороннее развитие личности, формирование человека, обладающего нацио-

нальными и общечеловеческими ценностями, патриотизмом и высокими нравственными качествами. В этом контексте развитие экологической культуры рассматривается как важная задача, а её формирование должно начинаться в семье и продолжаться на всех уровнях образования. Подчеркивается значимость применения различных методов и средств для осуществления экологического воспитания у детей дошкольного возраста. В процессе обучения необходимо учитывать возрастные и психологические особенности детей, развивать их интерес к природе, мышление и речевые навыки. Связывание экологических знаний с уже имеющимися знаниями способствует формированию у детей более устойчивого и осознанного отношения к окружающей среде.

Ключевые слова: *экология, общество, природа, образование, категория, окружающая среда, показатель качества*

Cəmiyyətdə xüsusi yeri və rolu olan tərbiyə prosesi haqqında söylənilən fikirlər bütün zamanlarda, xüsusilə də iqtisadi-ictimai formasiyaların, həyat və düşüncə tərzlərinin dəyişdiyi, mədəniyyət və sivilizasiyaların integrasiya etdiyi keçid dövrlərində aktual olmuş və bu gün də aktual olaraq qalır. Təربiyənin dari pedaqoji ədəbiyyatda kifayət qədər təhlil edilmiş və məna bir-birinə yaxın olan fikirlər deyilmişdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ekoloji təربiyənin həyata keçirilməsində müxtəlif metod və üsullardan məqsədyönlü və yaradıcı şəkildə istifadə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlara yeni biliklərin ötürülməsi məqsədilə təşkil olunan məşğələlər onların ekoloji düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təlim proqramlarının məzmunu elə qurulmalıdır ki, təqdim edilən hər bir yeni məlumat uşaqların əvvəl qazandıqları biliklərlə əlaqələndirilsin və onları daha da genişləndirib zənginləşdirdirsin.

Məşğələlərin təşkilı zamanı uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətləri, xüsusilə onların qavrama imkanları nəzərə alınmalıdır. Təlim prosesi elə planlaşdırılmalıdır ki, uşaqların təbiətlə tanışlığı onların dünyagörüşünün genişlənməsinə, nitq və təfəkkür bacarıqlarının inkişafına xidmət etsin, eyni zamanda onlarda ekoloji mövzulara maraq və həvəs formalaşdırsın. Məşğələlərin əsas məqsədi yalnız proqram materialının mənimsədilməsi deyil, həm də uşaqlara yeni biliklərin izahı, onların möhkəmləndirilməsi və praktik düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. [6]

Bəşər cəmiyyətinin müasir inkişaf mərhələsi üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də ekoloji problemlərin təhlükəli dərəcədə kəskinləşməsi və qloballaşmasıdır. İnsan həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, ora elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri nüfuz etməsin. Bu, bir tərəfdən insanların maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına, cəmiyyətin inkişafına, digər tərəfdən isə təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin kəskinləşməsinə sə-

bəb olur. Kəskinləşmiş münasibətləri tənzimləmək üçün ilk növbədə təbiətdə, cəmiyyətdə və onların qarşılıqlı münasibətində mövcud proseslərin və problemlərin mahiyyətini araşdırmaq, gerçəkliyi dərk etmək və səmərəli tədbirlər görmək lazımdır. Dərk edilmiş gerçəklik davranış normalarını nizamlamazsa və cəmiyyəti tənzimləyən qanunlar qəbul edilərkən nəzərə alınmazsa, o, təsir qüvvəsini itirər, mənasız arxiv materialına çevrilər. Odur ki, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələri ekoloji baxımdan təhlil etmək, onların mənasını, bir-birindən asılılığını, səbəblərini, müsbət və mənfi nəticələrini araşdırmaq və bunları praktik fəaliyyətlə əlaqələndirmək həmişə aktual olmuş və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etmişdir. [2]

Ətraf mühitdə həm təbii proseslər, həm də insan fəaliyyətinin təsiri nəticəsində müxtəlif dəyişikliklər baş verir və bu dəyişikliklər həmin regionun həyatına ciddi təsir göstərir. Məlumdur ki, ətraf mühit, iqtisadiyyat, mədəniyyət və insan fəaliyyəti qarşılıqlı əlaqədə olan vahid bir sistem təşkil edir və bu sistemin hər hansı bir hissəsində baş verən dəyişikliklər digər sahələrə də təsirsiz ötüşmür. Eyni zamanda, dünya əhalisinin sürətli artımı, elmi-texniki tərəqqi insanların tələbatlarının genişlənməsinə səbəb olur. Ekoloji təhsil fərdlərdə ətraf mühitə məsuliyyətli yanaşma formalaşdırır, onların düzgün qərarlar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və təbiətin qorunmasına yönəlmiş davranışların təşviqinə xidmət edir. [7]

Ekoloji təربiyənin əsas vəzifələrindən biri ekoloji kateqoriyaların, hadisələrin, proseslərin mahiyyətini aydınlaşdırmaq, təbiətlə cəmiyyət arasında mövcud olan real münasibətlərin keçmişini, bu gününü və gələcəyini araşdırmaq, təbii sistemlərin mahifizəsi və onlardan səmərəli istifadə etmək yollarını göstərmək və təbliğ etməkdir ki, bunları da təbiət elmlərini bilmədən həyata keçirmək çox çətindir. Lakin bu və ya

digər hadisəni sadəcə olaraq öyrənmək və ya şərh etmək tərbiyə baxımından azdır. İnsanlar bilməlidirlər ki, nəyi və nə üçün müdafiə etmək, necə və hansı metodlarla mübarizə aparmaq, hansı üsullarla müdafiə etmək lazımdır. Odur ki, insanların iqtisadi durumunu, düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, təbiətdən səmərəli istifadə və onun məqsədyönlü mühafizəsi problemini, cəmiyyətdəki mövcud qanunlar və onların işləmə mexanizmini düzgün araşdırmaq ekoloji tərbiyənin əsas məsələlərindəndir. [4]

Ekoloji tərbiyə prosesində insan və təbiət münasibətlərinin nəzəri məsələləri ilə yanaşı, sosial tərəfinə də fikir vermək və bu işə daha həssas yanaşmaq lazımdır. Etiraf etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin, o cümlədən bu günkü orta statistik Azərbaycan vətəndaşının düşüncə tərzini və buna uyğun olaraq fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri maddi maraqdır. Çoxlu gəlir əldə etmək, yaxşı dolanmaq zəncirvari arzular çoxluğunun əsasıdır. İnsanların fəaliyyət istiqaməti dərk edilmiş gerçəkliyə əsaslandığından əzbərlənmiş müddəalar və ya reallığa əsaslanmayan inzibati cəza təbirləri fəaliyyətin təbii istiqamətini müəyyənləşdirə bilməz. Odur ki, ekoloji tərbiyə prosesi elmi və həyatı faktlarla zənginləşməli və inandırıcı olmalıdır. İnsanlar dərk etməlidir ki, yer kürəsində demək olar ki, insan da daxil olmaqla bütün canlıların qida kimi, enerji mənbəyi kimi istifadə etdikləri üzvi maddələrin ilk və yeganə yaradıcısı və əsas oksigen mənbəyi yaşıl bitkilərdir. Meşə sahələrinin azalması, bitki örtüyünün məhv edilməsi ekologiyaanın ən ciddi problemlərindən olan hava və ərzaq problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Ozon təbəqəsinin dəşilməsinin səbəbi isə işlənmiş qazların, xüsusilə frion qazlarının atmosferə tullanmasıdır.

Bir minik avtomobili 100 km məsafə qət edən zaman bir adamın bir illik tənəffüsünə lazım olan miqdarda oksigen qazı sərf edir. Bununla yanaşı, benzinin yanması zamanı atmosfərə korban, azot, kükürd qazları və digər zəhərli maddələr buraxılır. Bitki məhsuldarlığını artırmaq üçün torpağa verilən gübrələr bitki ziyanvericilərinə qarşı tətbiq olunan müxtəlif kimyəvi maddələr məhsuldarlığı artırırsa da insanda müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Təbiətdə canlılar arasında ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır. Belə faktlar olmazsa

deyilənlər boş bir əhkama çevrilər və ən yaxşı halda insanlarda təəssüf hissi yaradar.

Ətraf mühit amillərinin insanın psixi rifahına təsiri məsələsi geniş şəkildə araşdırılmışdır. Ölkəmizdə keçiriləcək COP29 tədbirinin bu sahəyə yönəltdiyi diqqət kontekstində müəlliflər beynəlxalq tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq mövcud elmi yanaşmaları təhlil etmişlər. Tədqiqatda təbii mühit faktorlarının psixi rifahın yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynadığı xüsusi vurğulanır. Eyni zamanda, ekoloji şüurun inkişafı məqsədilə fərdlərin özlərini daha geniş ekosistemin bir hissəsi kimi dərk etmələrinin vacibliyi qeyd olunur. Məqalədə insanların təbiətlə birbaşa təmasda olmasının psixoloji vəziyyətə müsbət təsiri əsaslandırılır və bu baxımdan naturopatik terapiyanın əhəmiyyəti ön plana çəkilir. [9]

İnsanlar və ətraf mühit bir tamın iki müxtəlif tərəfləridir. İnsan geoloji inkişaf prosesində əlverişli şərait yaranarkən meydana çıxmış və ətraf mühitə uyğunlaşmışdır. Təbiət-insan münasibətlərində təbiət tam, insan isə hissə kimi çıxış edir.

Hissə tamı dəyişdirməyə səy göstərir. Bəzi hallarda lokal miqyasda buna nail olur. Bu halda hissə, yəni insan sistemin sabit tərəfinə, tam isə dəyişən hissəsinə uyğun gəlir. Nəticədə tamın bəzi keyfiyyətlərini dəyişdirir. Tamın dəyişilmiş keyfiyyətləri ilə hissənin əvvəlki keyfiyyətləri arasında ziddiyyət yaranır. Ziddiyyətin həll olması üçün hissə uyğunlaşmalı və ya tamın əvvəlki keyfiyyətləri bərpa olunmalıdır. Hissənin tama uyğunlaşması, yəni insanın bioloji varlıq kimi dəyişilməsi, onda yeni fizioloji keyfiyyətlərin yaranması mümkün deyil. Belə olan halda insan çalışmalıdır ki, tamın, yəni təbiətin keyfiyyət göstəriciləri dəyişilməsin, dəyişilmiş keyfiyyətlər isə bərpa olunsun. Yəni tam və onun elementləri arasındakı asılılıqlar, əlaqələr sistemi nisbi sabit qalsın.

Tədris prosesinin ən dinamik komponentlərindən biri olan metod təlimin məqsəd və məzmunu ilə sıx bağlıdır. Müasir dövrdə digər fənlərdə olduğu kimi, biologiya və coğrafiyanın tədrisində də məzmun və məqsədlərə uyğun yeni yanaşmaların tətbiqi zəruri hesab olunur. Şagirdlərin təbiətə münasibəti onların ekoloji bilik səviyyəsi, mənəvi və hüquqi normalara riayət etmə bacarıqları, eləcə də təbiəti qoruma ənənələrini mənimsəmə dərəcəsi ilə müəyyənləşir. Bu baxımdan müəllimlər şagirdlərdə təbiətə

məsuliyyətli yanaşma formalaşdırmaq üçün həm məntiqi, həm də emosional təsirə malik metodlardan istifadə etməlidirlər. Təbiət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrədilməsi sadədən mürəkkəbə doğru mərhələli şəkildə təşkil olunmalı, biliklər isə sistemli şəkildə dərinləşdirilməlidir. Bu yanaşma şagirdlərdə ekoloji problemlərə marağı artırır və onların həlli prosesində fəal iştirak üçün motivasiya yaradır. Buna görə də ümumtəhsil müəssisələrində biologiya və coğrafiya fənlərinin tədrisində ekoloji tərbiyənin səmərəli metodlarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır [10]

Ekoloji tərbiyə uzunmüddətli və mürəkkəb proses olub konkret şəraitdən asılı olaraq müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Tədris müəssisələrində təbiət elmləri sahəsində öyrədilən bütün mövzular həm də ekoloji tərbiyə baxımından təhlil edilməli və təbiətə xoş münasibət formalaşmalıdır. İnsanların ünsiyyətdə olduğu bütün hallarda elm, təhsil, sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisələrində, müxtəlif məclislərdə, yığıncaqlarda, fərdi söhbətdə imkan yarandıqca ekoloji tərbiyədən söz açmaq, cansız və canlı təbiətin yaranması, inkişaf mərhələləri, bu günü və gələcəyi haqqında elmi məlumatlar vermək və müvafiq davranış normaları haqqında fikir söyləmək hər bir tərbiyəçinin, müəllimin, ümumiyyətlə təbiəti sevən və dərk edən kamil insanın mənəvi borcudur. Bu prosesə mümkün qədər kiçik yaşlardan başlamaq daha məqsədəuyğundur. Çünki insanın təbiətə marağı lap uşaqlıqdan, xüsusilə də məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrindən başlayır.

Təbiət elə təşkil olunmuşdur ki, onun komponentləri arasında sıx əlaqə var. Təəssüf ki, təbiətin ayrı-ayrı komponentlərinin bir-birini tamamlamasına və onların qarşılıqlı münasibətlərinə müxtəlif amillərin mənfi təsiri güclənməkdədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ekoloji təfəkkürə malik hərtərəfli inkişaf etmiş kamil insanın formalaşdırılması prosesi total deyil, demokratik üsullarla həyata keçirilə bilər. Bunun üçün gerçəklik obyektiv sürətdə analiz və sintez edilməli, reallıq və elmlilik, ümumi və xüsusi, mahiyyət və hadisə və s. kateqoriyalar vəhdətdə götürülməlidir. Bununla yanaşı təbii sərvətlərin mühafizəsi və səmərəli istifadəsi sahəsində yerli sakinlərin hüquq və vəzifələrini nəzərdə tutan qanunların daim təkmiləşdirilməsinə və insanların bu sahədə maarifləndirilməsinə həmişə eh-

tiyac var. Hər bir vətəndaş bilməli və inanmalıdır ki, təbii ehtiyatlar ümummilli sərvətlərdir. Bu sərvətlərdə onların da payı var. Odur ki, təbii ehtiyatların, bütövlükdə təbiətin bu günü və gələcəyi üçün bütün vətəndaşlar cavabdehdir. Gələcək naminə bu günü qorumaq hər kəsin həm borcu, həm də məsuliyyətidir. Təbiətdəki tarazlığı pozan halları göstərməklə yanaşı, eyni zamanda bu halların yaranma səbəbləri və onların aradan götürülmə yollarını göstərmək lazımdır. İnsan fəaliyyətinin ekoloji mahiyyəti təbii mühitdə normal maddələr mübadiləsinin təmin etmək, mühitin komponentləri arasındakı təbii tarazlığı qoruyub saxlamaqdır. İnsan təbiəti sadəcə olaraq seyr etməklə, ondan estetik zövq almaqla və ya təbiətin qanun və qanunauyğunluqlarını öyrənməklə kifayətlənmir. Həm də təbiətə məqsədəuyğun, dəyişdirici təsir göstərir. Bu təsir müsbət və ya mənfi istiqamətdə, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən ola bilər.

Hər bir fərd bəşər cəmiyyətinin ən aşağı strukturu olaraq ekoloji problemin yarada biləcəyi təzadları dərk etməlidir. Eyni bir ekoloji mühitdə yaşayan və eyni sosial təbəqəyə mənsub olan insanların təbiətə münasibəti çox vaxt müxtəlif olur. Bəzi insanlar nəinki özləri inanır, həm də digərlərini inandırmağa çalışırlar ki, təbiət insanlar üçün yaranıb. Odur ki, təbii sərvətlərdən istifadədə, ümumiyyətlə təbiətə münasibətdə heç bir məhdudiyyət ola bilməz. Belə hallarda tərbiyə prosesi daha da çətinləşir. Təbiət elmlərini öyrədən və öyrənənlərdən daha çox zəhmət tələb olunur. Çünki düşüncə tərzini dəyişdirmək onu yaratmaqdan daha çətinidir. Bərpa olunan təbii sərvətləri bərpa etmək daha asandır nəinki ziyanlı təfəkkürü. Belə təfəkkürün reallaşması biosferin müxtəlif təbəqələrinin dəyişilməsinə olur: meşə sahələri azalır, bitki və heyvan növlərinin nəslə kəsilir, səhrələşmə prosesi gedir, torpaqlar dövrüyyədən çıxır, atmosferin qaz tərkibi, hidrosferin canlı aləmi və kimyəvi tərkibi dəyişir və s. Erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı düşmənçilik, təbiətimizə qarşı isə işğalçılıq və qarətçilik ideyalarının reallaşması nəticəsində Azərbaycan ərazisinin təxminən beşdə bir hissəsində meşələr, landşaftlar yandırılmış, yaşayış məntəqələri və abidələr dağıdılmış, faydalı qazıntı yataqları vəhşicəsinə istismar edilmişdir. [3]

Tərbiyə prosesində Yer planetinin yaranması, üzvi aləmin meydana gəlməsi və inkişaf

mərhələləri izah edilərsə, geoloji keçmişdə bəzi növlərin həyat səhnəsindən birdəfəlik silinməsi və bir daha mövcud olmayacaqları haqqında məlumat verilərsə insanların ekoloji bilikləri daha da zənginləşər və onlarda canlı təbiəti qoruyub saxlamaq meyli artar. Milyard illər ərzində formalaşmış orqanizm mühit münasibətləri haqqında biliklərin gənc nəsəə verilməsi ən vacib məsələlərdən biridir.

Orqanizm-mühit ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi həm mövcud növlərin məhvində, həm də yeni növlərin yaranmasına səbəb olur. Bu ziddiyyətlərin kəskinləşməsi adətən mühitin kəmiyyət göstəricilərindəki dəyişmələrdən başlayır ki, bu da təbii və ya antropogen amillərin təsiri nəticəsində ola bilər. İkinci halda mühitin kəmiyyət dəyişkənliyi daha sürətlə baş verir. Məsələn: insan fəaliyyəti nəticəsində havaya buraxılan karbon qazı təbii proseslərdən əmələ gələn karbon qazının miqdarından 150-200 dəfə çoxdur. İlk mərhələdə kəmiyyət dəyişmələri keyfiyyət dəyişmələrinə gətirib çıxarmır. Lakin kəmiyyət dəyişmələrinin inkişafı müəyyən mərhələdə mühitin keyfiyyət dəyişmələrinə gətirib çıxarır. Yeni keyfiyyətli mühit ilə köhnə keyfiyyətli orqanizm münasibətləri arasında ziddiyyətin yaranmasına və kəskinləşməsinə səbəb olur. Mühit ekosistemin daha mütəhərrik, orqanizm isə sabit tərəfidir. Dəyişən və sabit tərəflər arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi mühitin köhnə keyfiyyətlərinə uyğunlaşmış orqanizmin məhvində və ya yeni keyfiyyətlərə uyğunlaşa bilən yeni orqanizmin yaranmasına səbəb olur. Adətən ekosistemin antropogen amillərin təsiri nəticəsində yaranan inkişafında müsbət və mənfi təsirlər vəhdətdə olur. Xəzər dənizində neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi cəmiyyətin maddi mənafeyi baxımından müsbət, hövzənin canlı aləmi üçün isə mənfi haldır. Hesablamalar göstərmişdir ki, Atlantik okeanında neft məhsullarının təsiri nəticəsində qırılan biokütlənin miqdarı həmin müddət ərzində həyata keçirilmiş ən intensiv ov nəticəsində qırılan biokütlənin miqdarından çoxdur. Bu cür misallar insan fəaliyyətinin bütün sahələri üçün səciyyəvidir. Hər bir antropogen mənşəli inkişaf bu iki tərəfin hər ikisini özündə birləşdirir. Lakin inkişafın ümumi istiqaməti bu tərəflərdən hansının çox olmasından asılıdır. Ekoloji baxımdan əsas məqsəd bu tərəflərdən hər hansı birini tamamilə saxlamaq deyil,

bu tərəflər arasındakı münasibətləri, əlaqələri tənzimləməkdir. [5]

Nəticə etibarilə, müasir dövrdə ekoloji problemlərin qlobal xarakter alması ekoloji tərbiyənin və ekoloji şüurun formalaşdırılmasını zəruri edir. İnsan fəaliyyəti nəticəsində təbiətdə baş verən dəyişikliklər ekosistemlərin tarazlığını pozur, canlı aləmə mənfi təsir göstərir və yeni ekoloji problemlər yaradır. Bu baxımdan təhsil sistemi ekoloji məsuliyyətli vətəndaşların yetişdirilməsində mühüm rol oynayır.

Tədqiqat göstərir ki, ekoloji tərbiyənin səmərəliliyinin artırılması üçün innovativ pedaqoji metodlardan, fənlərarası integrasiyadan, layihə əsaslı və praktik fəaliyyətlərdən geniş istifadə olunmalıdır. Müasir rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, müəllimlərin ekoloji səriştələrin inkişaf etdirilməsi və ekoloji mövzuların tədris proqramlarında sistemli şəkildə yer alması bu prosesin keyfiyyətini yüksəldə bilər.

Beləliklə, ekoloji tərbiyənin gücləndirilməsi yalnız təbiətin qorunmasına deyil, həm də davamlı inkişafın təmin olunmasına, gələcək nəsillərdə məsuliyyətli davranışın və ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə qlobal ekoloji problemlərin – iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin azalması və ətraf mühitin çirklənməsi – artması cəmiyyətin ekoloji şüurunun formalaşdırılmasını zəruri edir. Bu baxımdan təhsil sistemi ekoloji tərbiyənin əsas daşıyıcısı kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagird və tələbələrdə erkən yaşlardan ekoloji məsuliyyət hissinin formalaşdırılması gələcəkdə davamlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edir.

Problemin elmi yeniliyi. Təhsil sistemində ekoloji tərbiyənin səmərəliliyinin artırılması üçün yeni yanaşmalar və mexanizmlər təklif olunur. Xüsusilə integrativ təlim modelləri, fənlərarası əlaqələrin gücləndirilməsi və innovativ pedaqoji metodların tətbiqi elmi baxımdan əsaslandırılır. Tədqiqatda ekoloji tərbiyənin yalnız nəzəri deyil, həm də praktik fəaliyyətlərlə əlaqələndirilməsi konsepsiyası irəli sürülür. Müasir rəqəmsal texnologiyaların və layihə əsaslı təlimin bu sahədə rolu yeni aspektdən təhlil edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri təhsil müəssisələrində ekoloji tərbiyənin daha səmərəli təşkili üçün praktik tövsiyələr təqdim edir. Təklif olunan mexanizmlər müəllimlərə dərs prosesində ekoloji mövzuları daha maraqlı və tətbiqyönlü şəkildə çatdırmağa imkan verir. Məqalədə verilən yanaşmalar məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində kurikulumların təkmilləşdirilməsinə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Хефлинг, Г. Тревога в 2000 году: Бомбы замедленного действия на нашей планете (пер. с нем. М.С.Осиповой, Ю.М.Фролова) / - М.: Мысль. – 1990. - 45 с.
2. Məmmədov, N.M., Suravegina İ.T. Ekologiya / -Bakı: Maarif, - 2000. -52 s.
3. Əliyev, H.Ə. Həyəcən təbili / - Bakı: 2002. -23 s.
4. Məmmədov, Q.Ş. Azərbaycanın ekoetik problemləri: elmi, hüquqi, mənəvi aspektləri / Bakı: Elm, - 2004. -56 s.
5. Məmmədov, Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan /- Bakı: Elm, -2006. -34 s.
6. Əliyeva, G.E. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ekoloji tərbiyəsi // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, - 2024. №5. – s.60-64
7. İsmayılxanova, Ə. Məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində şagirdlərin ekoloji təhsil tərbiyəsinin sistemi // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, -2024. №3. – s.71-74
8. Hacızadə, R. İbtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsində motivasiya vasitələri // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, - 2024. №6. -s. 21-24
9. Zamanova, N. Yaşıl təhsil və davamlı inkişaf konsepsiyası // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, -2024. №6. – s. 25-29
10. Mammadzade, R.R. Teoría y problemas actuales de la formación moral de los estudiantes // Universidad y Sociedad, Tendencias de las nuevas economías: la importancia de sus publicaciones para alcanzar el desarrollo sostenible. Parte I vol. -17 Núm. – 2025 <https://rus.ucf.edu.cu/index.php/rus/article/view/5019>

Redaksiyaya daxil olub: 19.06.2026